

СХІДНИЙ ВИМІР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА: ВИКЛИКИ ДЛЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ЄС

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу досягнень та проблем східного напрямку Європейської політики сусідства, дослідженню основних підходів з питання реформування та підвищення ефективності зовнішньополітичної стратегії ЄС щодо країн-учасниць Східного партнерства.*

***Ключові слова:** регіоналізація, європейська інтеграція, асоціація, Європейська політика сусідства, Східне партнерство.*

***Annotation.** The article deals with the study of the main achievements and shortcomings of the Eastern dimension of the European Neighborhood Policy. Special attention is paid to the analysis of the main approaches of reforming and strengthening the efficiency of the EU strategy towards the countries of Eastern partnership.*

***Key words:** regionalization, European integration, association, European Neighborhood Policy, Eastern Partnership.*

***Аннотация.** Статья посвящена анализу достижений и проблем в восточном направлении Европейской политики соседства, исследованию основных подходов к вопросу реформирования и повышения эффективности внешнеполитической стратегии ЕС в отношении стран-участниц Восточного партнерства.*

* кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ключевые слова: регионализация, европейская интеграция, ассоциация, Европейская политика соседства, Восточное партнерство.

Постановка проблеми. В результаті інституційної трансформації та поглиблення політичної складової внутрішньо зміцнених ЄС виявився більш підготовленим до переходу до ролі глобального центра сили в постбіполярній системі міжнародних відносин. Однак з появою в 2014 р. нових геополітичних викликів ЄС потребує переосмислення та вироблення більш ефективної зовнішньополітичної стратегії, в першу чергу, у відносинах з країнами-сусідами. Саме здатність ЄС реформувати концептуальні підходи, в тому числі в рамках Європейської політики сусідства, визначатиме як майбутнє самого інтеграційного об'єднання, так і долю Європи, в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд використаної в статті літератури дає підстави констатувати, що дана проблема традиційно займає одне з провідних місць у наукових дослідженнях європейських, російських та вітчизняних вчених. Питанню реформування концептуальних підходів щодо східної політики ЄС та його відносин з країнами-партнерами, впливу російського чинника на Європейську політику сусідства присвячені статті, наукові доповіді експертів провідних «мозкових центрів» (Європейська рада з міжнародних відносин, Центр європейської політики, Німецька рада з міжнародних відносин (DGAP), Інститут Європи РАН): Вілсона А., Леонарда М., Стерна Ю., Крастева І., Драгневої-Леверс Р., Болгової І., Федорцева В. Документальну базу складають документи та матеріали програми «Східне партнерство», інституцій ЄС (Європейської Комісії, Офісу Високого представника із закордонних справ та політики безпеки).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Період після історичного за своїми масштабами розширення 2004-2007 рр.

характеризується для ЄС пошуком ефективних інструментаріїв та нового концептуального наповнення політики ЄС щодо нових сусідів. Основним викликом для ЄС залишається здатність поєднати все більш очевидну відмову від логіки інституційного розширення (т.зв. «втома від розширення») з позиціонуванням себе як нормативного актора, основною характеристикою якого є здатність розповсюджувати власні цінності та норми.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз досягнень та недоліків східного напрямку Європейської політики сусідства (ЄПС), теоретичне обґрунтування основних підходів щодо проблеми реформування та зміцнення ефективності зовнішньополітичної стратегії ЄС щодо країн-учасниць Східного партнерства.

Зміна місця Європейського Союзу в системі міжнародних відносин в останні десятиліття була спричинена, частково, структурними змінами в самій системі, частково - логікою внутрішнього розвитку інтеграційного об'єднання. Головними передумовами посилення позицій ЄС стали формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки та становлення економічного та валютного союзу ЄС. Подібні трансформації вимагали теоретичного обґрунтування, що призвело до появи цілого ряду досліджень природи ЄС, його нової ролі в регіональній та глобальній системах.

Запропонована ще в 1970-ті рр. британським дослідником Ф.Дюшеном концепція ЄС як «цивільного центру сили» [1] потребувала модифікації, оскільки була віддзеркаленням обстановки часів «холодної війни» і не враховувала появи військового компоненту в системі ЄС. В 2002 р. інший британський вчений І.Меннерс запропонував своє бачення природи ЄС як «нормативного центру сили». На його думку, термін «нормативна сила» (актор, чия сила визначається системою норм та цінностей в більшій мірі, ніж військовим арсеналом чи економічними стимулами) краще відповідає міжнародній ролі ЄС. [2, с.239] В той же час,

на відміну від концепції «цивільного центру сили», «нормативна сила» не виключає можливості застосування інших інструментаріїв, включаючи військовий компонент. Навпаки, він може активно використовуватися для підтримки поширення цінностей та норм Союзу. Це пояснює, чому дана концепція з'явилася на початку 2000 рр. на першому етапі становлення спільної безпекової та оборонної політики ЄС.

Продовженням цього підходу стала стаття професора Європейського коледжу в м.Брюгге та паризького Інституту політичних наук З.Лаїді, в якій він дає своє визначення ЄС як «нормативного гегемона». Сила ЄС, на думку французького вченого, полягає у примусовому нав'язуванні правил та норм як у політичній площині (демократія, верховенство права, соціальна справедливість, права людини), так і в економічній сфері (принципи спільного ринку, політика в сфері конкуренції, антимонопольне право ЄС тощо). [3, с.5]

Найбільш глибоко нормативність ЄС представлена у двох стратегіях – стратегії розширення та Європейській політиці сусідства. Сам процес розширення ЄС є своєрідним нав'язуванням порядку денного країнам-кандидатам, адаптації законодавства кандидата з законодавством ЄС шляхом розширення норм, правил та, в широкому контексті, цінностей Союзу. Причому найефективнішим інструментом примусу є саме перспектива членства. В той же час дослідження Європейської політики сусідства та Східного партнерства крізь призму нормативної парадигми ЄС виглядає менш однозначним, проте не менш цікавим. Політика сусідства є безумовним викликом для ЄС: від успішності ініціативи залежатиме майбутнє ЄС, його претензії на роль глобального гравця.

Європейська політика сусідства та виокремлення у другій половині 2000-х рр. «східного вектору» (німецький проект «ЄПС плюс» та започаткування у 2008-2009 р. ініціативи «Східне партнерство») розроблялися, в першу чергу, як альтернатива членству. Можливість використання всіх переваг ЄС, в першу чергу, доступ до внутрішнього

ринку ЄС, але за відсутності перспективи членства, була сформульована ще на підготовчому етапі ЄПС та вперше озвучена тодішнім Головою Європейської Комісії Р.Проді – «все, крім членства». [4]

В той же час політика сусідства була побудована практично на тих же принципах, що і стратегія розширення. Поясненням цьому є той факт, що до складу експертної Робочої групи із підготовки ЄПС (Wider Europe Task group) увійшли співробітники Європейської Комісії, відповідальні за розширення. У нинішньому складі Комісії два напрямки – розширення та ЄПС – входять до сфери компетенції одного Генерального директорату. Схожими дві ініціативи є й по процедурі: розробка спільних планів дій та двох типів моніторингу (спільна доповідь ЄС та уряду країни-партнера та регулярного звіту щодо прогресу, підготовленого Комісією). Привнесеними з політики розширення в політику сусідства були й імплементаційні інструменти, такі як принципи «політичної кондиціональності» та «соціалізації». [5, с.34]

Принцип «політичної кондиціональності», який експертами оцінюється як «один із найефективніших зовнішньополітичних інструментів ЄС» [6, с.32], передбачає запровадження для конкретної країни індивідуальних стандартів та рамок проведення реформ та створення механізмів стимулів та заохочень. Таким чином, створюється модель вертикально орієнтованих ієрархічних відносин між країнами-партнерами та ЄС: порядок денний встановлюється ЄС, запропоновані ним норми та принципи не підлягають перегляду. В той же час з метою впливу на партнера Союзом активно використовується як система заохочень (позитивна кондиціональність), так і санкції (негативна кондиціональність). Цей механізм достатньо вдало зарекомендував себе в стратегії розширення як щодо країн ЦСЄ, так і регіону Західних Балкан. Однією з найяскравіших ілюстрацій ефективності цього принципу може слугувати політика заохочення та стимулювання Сербії до проведення прямих переговорів з представниками Косово напередодні надання їй

офіційного статусу країни-кандидата. І навпаки, відсутність могутнього стимулу у вигляді перспективи членства стала однією з основних причини структурної слабкості ЄПС та Східного партнерства.

Тим не менше, принцип кондиціональності продовжує залишатися одним з ключових інструментів політики сусідства. В заключній Декларації Празького саміту Східного партнерства 2009 р. цей принцип був заявлений як основний разом з принципом «диференціації», [7] а головним стимулом для партнерів мало виступати поглиблення інтеграції з ЄС. Так, для отримання певних «благ» у вигляді Угоди про асоціацію чи отримання лібералізованого візового режиму кожна з країн-учасниць програми мала поетапно виконати чітко визначений перелік завдань.

Іншим інструментом є принцип «соціалізації», який іноді розглядається як альтернатива політичній кондиціональності, хоча скоріше є одним з елементів взаємодоповнюючої стратегії. Цей принцип передбачає послідовний тиск на адресата з метою поступової зміни його поведінки. Одним з прикладів його використання з метою дисемінації ідей «європейської ідентичності» стало посилення уваги в рамках ЄПС та Східного партнерства до взаємодії з конкретними цільовими групами: експертне середовище, представники міністерств, та, в першу чергу, інститути громадянського суспільства в країнах-партнерах (четверта тематична платформа програми «Східне партнерство» - «контакти між людьми»). Принцип соціалізації був викладений у проекті з реформування ЄПС, [8] спільно розробленому офісом Високого представника із закордонних справ та політики безпеки К.Ештон та Генерального Директорату Європейської Комісії із розширення та Європейської політики сусідства та затвердженого Радою ЄС наприкінці 2011 р.

Необхідність розширення діалогу з громадянським суспільством та застосування інструменту політичної соціалізації стали наслідком аналізу прорахунків, допущених ЄС в процесі імплементації ЄПС. Принцип політичної кондиціональності продемонстрував свою достатньо низьку

ефективність як в ряді країн-учасниць Східного партнерства, так і в країнах Східного та Південного Середземномор'я (події «арабської весни, провал ставки на стабільність режимів та використання переважно міждержавних механізмів взаємодії з партнерами). Небажання політичних еліт змінюватися та «жертвувати» своїми інтересами, за прикладом України президенства В.Януковича, спонукало ЄС до перегляду стратегії за рахунок більшого залучення та заохочення інститутів громадянського суспільства, широких верств населення. За відсутності перспективи членства та кризи принципу кондиціональності альтернативними інструментами заохочення ряд експертів пропонує вважати поглиблення інтеграції у сферах, цікавих для суспільств, таких як положення угод про зону вільної торгівлі (як заохочення бізнес кіл) та лібералізація візового режиму. [9, с.59] Показовим, в даному разі, є підхід щодо практики видачі віз громадянам Білорусі: Білорусь стабільно посідає 5 місце в світі за кількістю виданих шенгенських віз та 1 місце за кількістю віз на 1 тис. населення. [10]

2014 р. привніс позитивні зрушення в політику ЄС на східному напрямку. Підписання угод про асоціацію з Грузією, Молдовою та Україною у червні 2014 р. та запровадження безвізового режиму з Молдовою вивели Європейську політику сусідства та програму «Східне партнерство» на якісно новий рівень. В той же час нові виклики та загрози (українська криза, анексія Криму, перехід Росії до жорсткої силової політики на пострадянському просторі) вимагають від ЄС більшої згуртованості та вироблення принципово нових підходів у своїй східній політиці. У березні 2015 р. новим складом Європейської Комісії та Високим представником Ф.Могеріні було представлено Спільну консультативну доповідь «В напрямку до нової Європейської політики сусідства», якою ініціюються дискусії щодо майбутнього ЄПС. Результатом роботи групи експертів країн-членів, наднаціональних

інституцій та партнерів має стати презентація восени 2015 р. доповіді Європейської Комісії.

Із врахуванням понад десятирічного досвіду діяльності Європейської політики сусідства можна виділити наступні блоки проблем, що потребуватимуть уваги експертного середовища та політикуму.

Проблема визначення кінцевих цілей. Все більш очевидною стає невідповідність стимулів та сформульованих цілей. Однією з основних перешкод для серйозних зрушень у політиці ЄС на східному напрямку лишається відсутність перспективи членства. ЄС, на прикладі останніх хвиль розширення, в повній мірі усвідомлює високу мотиваційність цього інструменту. Проте відсутність єдності всередині об'єднання щодо можливості розширення на Схід не дозволяє закріпити європейську перспективу для учасників Східного партнерства. Проривом не стане і наступний саміт Східного партнерства у Ризі (21-22 травня 2015), в проекті фінальних декларацій якого не має чітких сигналів для України, Молдови та Грузії, а лише повторюються попередні заяви про суверенне право кожного з партнерів на вибір рівня амбіцій та цілей, до яких він наближатиметься у відносинах з ЄС.

Застосування принципу «все, крім членства» породжує серйозну проблему для країн-партнерів: необхідність гармонізації законодавства та імплементації норм *acquis communautaire* без вступу до ЄС призводить до вибудовування вертикально структурованих асиметричних відносин формату «центр-периферія». [11, с.44] Беручи на себе зобов'язання з імплементації норм *acquis communautaire*, країни-партнери позбавлені можливості впливати на процес їх розробки. В аналогічній ситуації свого часу опинилися члени Європейської асоціації вільної торгівлі під час переговорів щодо укладання Угоди про Європейський економічний простір. Невизначеність кінцевих цілей є однією з основних причин структурної слабкості ЄПС та потенційно зменшує привабливість проекту для його учасників.

Відмінність мотивацій учасників програми «Східне партнерство». Попри те, що на відміну від перших років існування Європейської політики сусідства програма «Східне партнерство» складається з більш однорідної групи учасників, очевидно є відмінність цілей, які кожен з учасників ставить перед собою: три країни–учасниці програми (Азербайджан, Білорусь та Вірменія) не декларують наміру про вступ до Європейського Союзу. З одного боку, неоднорідність учасників та їхньої мотивації була частково врахована ЄС ще на перших етапах формування ЄПС у вигляді принципу «диференціації». Пізніше він був розвинений фактичним поширенням на учасників програми стратегії «регати», що добре зарекомендувала себе в процесі розширення, та запровадженням інструменту «більше за більше», що передбачало надання партнерам більшої підтримки, в тому числі фінансової, в обмін на прогрес у проведенні реформ.

З іншого боку, неоднорідність цілей учасників не врахована при запровадженні щодо них єдиного підходу в оцінці успіхів на шляху реформ, що робить ЄПС та Східне партнерство вразливими (як приклад, відносини з Вірменією та її відмова від укладання угоди про асоціацію напередодні Вільнюського саміту в 2013 р.). На сьогоднішній день в Брюсселі добре усвідомлюють необхідність більшого врахування цього фактора та розробки гнучкіших інструментів диференціації. Принаймні, ця проблема виноситься на обговорення у Спільній консультативній доповіді «В напрямку до нової Європейської політики сусідства», представленій Високим представником із закордонних справ та політики безпеки та Європейською Комісією. [12]

Стимулювання горизонтальних зв'язків між учасниками програми «Східне партнерство». З моменту запровадження ЄПС саме двосторонній підхід (відносини ЄС – країни-партнери) був домінуючий. Необхідність посилення двостороннього підходу багатостороннім (стимулювання регіональної інтеграції) стала очевидною в процесі роботи

над проектом Східного партнерства. В цілому, у ЄС є напрацьований досвід стимулювання регіональної інтеграції на прикладі країн ЦСЄ та Західних Балкан (Центральноєвропейська зона вільної торгівлі, Енергетичне співтовариство тощо). На думку ряду дослідників, на концептуальному рівні очевидною є потенційна здатність ЄС якщо й не на суттєвий вплив на розвиток регіонального співробітництва, то хоча б на сприйняття регіональних моделей (як приклад, розробка в ЄС південнокавказького напрямку своєї східної політики). [13, с. 385] Так, безумовним успіхом стало формування в програмі «Східного партнерства» 4 тематичних платформ (демократія, ефективне управління та стабільність; економічна інтеграція та конвергенція із секторальними політиками ЄС; енергетична безпека; контакти між людьми) та флагманських ініціатив, на кшталт «Інтегрованого управління кордонами», Фонду підтримки малих та середніх підприємств, «Диверсифікації енергопостачання».

Проте, на жаль, багатосторонній підхід так і не був реалізований на достатньому рівні в силу таких причин, як політизованість двосторонніх відносин учасників та вплив зовнішнього фактора у вигляді посилення російських інтеграційних проектів на пострадянському просторі. Протягом останніх років ЄС був зосереджений, в основному, на оновленні двосторонніх зв'язків з партнерами. Однак не менш серйозною проблемою для східної політики Союзу є недостатня глибина інтеграційних зв'язків між країнами-партнерами. На нашу думку, варіанти її розв'язання слід розглядати не лише в контексті поживлення інтеграційних зв'язків між шісткою учасників «Східного партнерства», а об'єднання з аналогічними проектами з іншими партнерами ЄС (регіон Західних Балкан та, в перспективі, входження до Європейського економічного простору, що може в середньостроковій перспективі цілком розглядатися як альтернатива членству в ЄС). Тим паче, що частково ці ініціативи вже реалізуються: Молдова є учасником Центральноєвропейської зони вільної

торгівлі, Україна та Молдова є членами Енергетичного співтовариства, а Грузія - країна-кандидат.

Російський чинник в Європейській політиці сусідства. Відмова Росії від участі в Європейській політиці сусідства зумовила посилення конкуренції між ЄС та Росією за пострадянський простір. Більше того, Східне партнерство можна розглядати як прояв першого серйозного зіткнення російсько-німецьких інтересів у Східній Європі. Попри запевнення ЄС у непротиставленні цілей та завдань ЄПС та Східного партнерства інтересам Росії, проект сприймався з самого початку як антиросійський, додатковим аргументом на користь цього було співпадіння у часі розробки програми «Східного партнерства» та російсько-грузинського конфлікту 2008 р. Незадоволення Росії викликав й багатосторонній компонент Східного партнерства, спрямований на економічну конвергенцію держав-партнерів з ринками ЄС, що заважало реалізації російських інтеграційних проектів на пострадянському просторі та спробам долучити до них, в першу чергу, Україну.

Одним з опосередкованих наслідків ЄПС став її вплив на трансформацію російської зовнішньополітичної стратегії. Східна політика ЄС була спрямована на реалізацію двох взаємопов'язаних завдань: зміна периферії та зміна Росії. І на думку експертів з Європейської ради з міжнародних відносин, останнє завдання реалізовувалося достатньо успішно, оскільки в першому десятиріччі XXI ст. на пострадянському просторі Росія почала використовувати стратегію «м'якої сили». [14, с. 6] Це був період здорової конкуренції двох інтеграційних моделей. Більше того, Росія фактично взяла на озброєння методи та інструменти ЄС у власних інтеграційних проектах. Тактика поєднання стимулів та заохочень поряд з елементами примусу, що формували разом компонент «м'якої сили», була фактично скопійована з моделі взаємовідносин ЄС та крайн-партнерів.

Ситуація кардинальним чином змінилася напередодні Вільнюського саміту, коли намітився серйозний прорив у східній політиці ЄС і перевага європейської інтеграційної моделі ставала все більш очевидною. Українська криза та перехід Росії від стратегії «м'якої сили» до жорсткої силової політики ознаменували провал не лише російської інтеграційної стратегії у Східній Європі, але й європейської політики використання ЄПС як інструмента м'якого впливу на Росію з метою її трансформації.

Зміна у геополітичному середовищі потребує оновлення підходів ЄС як у відносинах з Росією, так і країнами-об'єктами тиску з боку Росії. Санкції, введені ЄС проти Росії після анексії Криму та конфлікту на Сході України, слід розглядати лише як інструмент запобігання прямій агресії. У середньостроковій перспективі санкції не здатні будуть примусити Росію відмовитися від активного втручання у конфлікт в Україні. Більше того, європейські експерти висловлюють серйозні занепокоєння у неспівпадінні політики санкцій довгостроковим інтересам ЄС у російському питанні: чим ефективнішими будуть санкції, тим сильнішими стануть відцентрові тенденції у відносинах з Росією та спрямування російських інтересів в азійському напрямку. Як вихід, пропонується новий формат відносин з Росією, європейський варіант соеволуції за зразком китайсько-американських відносин: з одного боку, конкуренція, з іншого - взаємозалежність та сприйняття відмінностей один одного. [15, с. 7] Такий формат дозволить ЄС співіснувати з Росією, в той же час визначивши обома сторонами умовну «червону лінію» у відносинах.

На нашу думку, майбутня стратегія ЄС має включати наступні три позиції: стримування Росії та надання гарантій безпеки членам ЄС – потенційним об'єктам російського тиску (в першу чергу, країнам Балтії) та обговорення формату гарантій учасникам Східного партнерства; акцент на ціннісно-орієнтовану політику ЄС; «розрядка» через політику визнання та співпраці з Євразійським економічним союзом. В самому ЄС співпраця з ЄАЕС розглядається в контексті недопущення монополізації Росією

порядку денного ЄАЕС та подальшої маргіналізації його членів під тиском Росії. [16, с.4] Тестом на здатність вибудувати новий формат відносин з Росією та прямий діалог з іншими учасниками ЄАЕС стануть переговори щодо тексту нової угоди з Вірменією взамін невідписаної угоди про асоціацію.

Висновки. Результатом еволюції східної політики ЄС став перехід Європейської політики сусідства та програми «Східне партнерство» від суто технократичного до ціннісно-орієнтованого наповнення, самоідентифікації ЄС як нормативного актора в системі міжнародних відносин. В той же час, зміни у європейському геополітичному середовищі у 2014 р. вимагають від ЄС вироблення нових концептуальних підходів до проблеми відносин зі східними сусідами, впливу російського чинника на східну політику Союзу. Критично важливими є оновлення інструментаріїв ЄПС, активніше впровадження принципів «диференціації» та «соціалізації», вирішення проблеми відкритості кінцевих цілей програми, стимулювання горизонтальних зв'язків між учасниками Східного партнерства та їх прив'язки до інших інтеграційних проєктів ЄС (регіон Західних Балкан та, в перспективі, Європейський економічний простір). В той же час, в контексті кризи в Україні східна політика ЄС та ставлення до неї Росії стають частиною широкого контексту проблем пан'європейської безпеки - відносин Росії та Заходу, та вимагають залучення США та євроатлантичних структур.

Список використаних джерел

1. Duchene F. The European Community and the Uncertainties of Interdependence in A Nation Writ Large? Foreign Policy Problems Before the European Communities/ed. By Kohnstamm M., Hager W.London: Macmillan, 1973.-275p.
2. Manners I. Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? // Journal of Common Market Studies.- 2002.- vol.40.- pp.235-258.

3. Laidi Z. A Normative Hegemon? The Unintended Consequences of European Power.- Paper for the 6th ELIAMEP European Seminar. The Delphic Oracle on Europe: Politics and Policies. Delphi, Greece 25-28 June 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.emmanouilidis.eu/download/Delphic-Oracle_Zaki-Laidi.pdf
4. Prodi R. A Wider Europe – A Proximity Policy as the key to stability/ "Peace, Security and Stability International Dialogue and the Role of the EU". Sixth ECSA-World Conference. Jean Monnet Project. - Brussels, 5-6 December 2002. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-02-619_en.htm?locale=en
5. Kelley J. New Wine in Old Wineskins: Promoting Political Reforms through the New European Neighborhood Policy// JSMC.-2006.- Vol.44.- No1.-pp.29-55.
6. Федорцев В.А. Восточное направление европейской политики соседства: особенности становления и развития//Проблемы национальной стратегии.-2012.-№ 2(11).- сс.27-48.
7. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit, Prague, 7 May 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.enpi-info.eu/library/content/joint-declaration-prague-eastern-partnership-summit>
8. A New response to a Changing Neighborhood. A review of European Neighborhood Policy. Joint Communication by the High representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy and the European Commission. Brussels, 25 May 2011, 24 p.
9. Stern U. Socialization as a Solution to the Conditionality Deadlock in Ukraine? / DGAPanalyse: Crossing Borders: Rethinking the European Union's Neighborhood Policies/ ed. Möller A. 2011. August. No 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/com_11_303_en.pdf

10. Entering the EU – Visas, Brussels, DG Home Affairs, 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/docs/infographics/schengen-visas/schengen_visas_infographic_en.pdf
11. Федорцев В.А. Восточное направление европейской политики соседства: особенности становления и развития//Проблемы национальной стратегии.-2012.-№ 2(11).- сс.27-48.
12. Towards a New European Neighborhood Policy. Joint consultation paper of the European Commission and High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy.- Brussels, 4/03/2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/enlargement/neighbourhood/consultation/consultation.pdf>
13. Европейский Союз в XXI веке: время испытаний/ под ред. О.Ю. Потемкиной - М.: Из-во «Весь мир», 2012.-658 с.
14. Protecting the European Choice/ ed. by Wilson A.. London: European Council on Foreign Relations, July 2014. -70 p.
15. Krastev I., Leonard M. The New European Disorder. London: European Council on Foreign Relations, November 2014. -10 p.
16. Dragneva-Lewers R., Wolczuk K. Trade and Geopolitics: Should the EU Engage with the Eurasian Economic Union? Brussels: European Policy Centre, 2 April 2015.- 4 p.